

των ανέργων της μεγάλης οικονομικής κρίσης κατά τον 20ό αιώνα. Αυτά τα «έντιμα υποκείμενα», όπως τους χαρακτηρίζει η εφημερίδα *Αθηνά*, δεν έχουν άλλο επάγγελμα από τους ξυλοδαρμούς πολιτικών αντιπάλων και φτάνουν ακόμη και σε ληστείες εμπόρων. Η αστυνομία είναι ανίκανη να διαφυλάξει την τάξη και να τους εξαποστείλει πίσω στις πατρίδες τους, διότι προστατεύονται από τους πολιτικούς πάτρωνές τους, οι οποίοι μάλιστα ενεργούν να τους εγγράψουν στους εκλογικούς καταλόγους⁸⁹.

Αυτή η ιδιαίτερη ομάδα ανθρώπων (450 περίπου), κάτι μεταξύ ανέργων, ποινικών καταδικών και πολιτικών οπαδών, παρ' όλο που σε αυτή την πρώτη φάση του νέου πολιτικού βίου των Ελλήνων θα χρεωθεί με το όνομα «σύμμορΙΑ» στον *Αιώνα* και στην παράταξη που εκφράζει, στη συνέχεια θα χρησιμοποιηθεί από όλα τα κόμματα. Το φαινόμενο θα λάβει εκρηκτικές και επικίνδυνες για τη συνοχή της κοινωνίας διαστάσεις καθώς ανήκει σε εκείνες τις περίφημες συμμαχίες μεταξύ πολιτικών και παρανόμων (ληστών) που οδήγησαν στην απαγωγή του υπουργού Σωτηρόπουλου, στη σφαγή του Δήλεσι κλπ.

3.2.2 Η «αχρηματία»

Στα πλουσιότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, όπως στους εμπόρους, στους κτηματίες και στους δημόσιους υπαλλήλους, η κρίση εκδηλώθηκε κυρίως ως αχρηματία ή αναργυρία, δηλαδή ως ελάττωση των διαθέσιμων χρηματικών εισοδημάτων τους.

Τα πιο συγκλονιστικά αποτελέσματα παρατηρεί κανείς στο χώρο του εμπορίου. Η δυστυχία του εμπορίου είναι μεγαλύτερη από αυτή του 1837, θα διαπιστώσει μια εφημερίδα της εποχής⁹⁰. «Τότε τά παθήματα του εμπορίου ήταν άμεσα και θανατηφόρα», όμως γρήγορα μεταβλήθηκε η κατάσταση. Με αυτή την κρίση τώρα «άπειλείται καταστροφή του εμπορίου ένεκα της άπαραδειγματίστού δυσπιστίας». Το εμπόριο υπάρχει, αλλά κανείς δεν τολμά να

89. Βλ. *Αθηνά*, 29.4.1844, φ. 1.116. Επίσης φύλλα της ίδιας περιόδου του *Αιώνα*, όπου αντικρούονται οι κατηγορίες.

90. *Φήμη*, 29.6.1842.

το αναστήσει, να το περιφρονήσει ή να το εξοντώσει: «τελεία νέκρωσις». Οι ίδιες διαπιστώσεις για την ακινησία του εμπορίου γίνονται και τον επόμενο χρόνο⁹¹. Προέρχονται από όλα σχεδόν τα μέρη της Ελλάδας.

Ως ο πλέον σημαντικός δείκτης για τα αποτελέσματα μιας κρίσης στο επίπεδο των επιχειρηματιών, εμπόρων, βιοτεχνών αλλά και της απασχόλησης θεωρείται ο αριθμός των πτωχεύσεων. Με πολλές επιφυλάξεις για το συνολικό ύψος παραθέτουμε τον Πίνακα 3.8, όπου παρουσιάζονται οι εμπορικές πτωχεύσεις στην Ελλάδα αυτά τα χρόνια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.8
Πτωχεύσεις 1840-1843

Έτη	1840	1841	1842	1843
Αρ. πτωχεύσεων	8	27	19	14

Πηγή: Βλ. παράρτημα, Πίνακας III-8.

Αν και ο ισχυρισμός του J. Green, ότι το 1841 οδηγήθηκε σε πτώχευση δεκαπλάσιος αριθμός εμπόρων από ό,τι όλα τα προηγούμενα χρόνια μαζί⁹², κρίνεται υπερβολικός, πρέπει να τονιστεί πως ο αριθμός των πτωχεύσεων αυτή την περίοδο ξεπέρασε κάθε προηγούμενο, όπως δείχνει και ο προηγούμενος πίνακας.

Μεγάλοι και παλαιοί οίκοι, γνωστά ονόματα του εμπορίου όπως ο Θεοφάνης, ο Νεγρεπόντες, ο Ράλλης (Ύδρα), ο Μεσσηνέζης (Πάτρα) δεν απέφυγαν τη χρεοκοπία. Το ύψος των χρεών ανερχόταν για πολλούς σε πάνω από 100.000 δραχμές, ποσό πρωτοφανές για την εποχή. Στο παράρτημα, ο πίνακας παρουσιάζει αναλυτικά τις πτωχεύσεις, όπου είναι δυνατό (όνομα πτωχεύσαντος, όνομα δανειστή, ποσό οφειλής και έδρα εμπορίου). Από τον ίδιο πίνακα μπορεί κανείς να εξαγάγει συμπεράσματα για τις διασυνδέσεις,

91. *Ηχώ των Επαρχιών*, 25.10.1843.

92. J. Green F.O. 32/124 σελ. 199 κ.ε.

χρηματικές δοσοληψίες μεταξύ των διαφόρων εμπόρων και γενικότερα όλη την αλυσίδα των συναλλαγών. Ο τύπος της εποχής περιγράφει με μεγάλη γλαφυρότητα τα κύματα των πτωχεύσεων που συγκλονίζουν κυριολεκτικά τη μικρή αθηναϊκή και πειραιϊκή κοινω- νία⁹³.

«Καθ' ἡμέραν γίνονται πτωχεύσεις. Αἱ μέχρι τοῦδε πτωχεύσεις ὑπερβαίνουν εἰς ποσότητα κατὰ τὰ ἀδόμενα τὰς 500.000 δραχμὰς. Ἡ ἀγορά μας εὐρίσκεται εἰς τὴν πλέον ἀθλιεστάτην κατάστασιν, ἀφηρέθη ἀπὸ τοῦς ἀνθρώπους ἡ καλὴ πίστις, ἐπομένως εἶναι μεγάλη ἀχρηματία, δὲν ἐμπιστεύεται πλέον κανεὶς τὸν ἄλλον, ὁ συγγενὴς τὸν συγγενή, ἀδελφὸς τὸν ἀδελφόν, πατὴρ τὸν υἰὸν καὶ τ' ἀνάπαλιν, ἀγνοοῦμεν εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν τί θέλει γενῆ ὁ κόσμος.

«Ὀλος ὁ κόσμος εἰς τὴν πόλιν μας τρέχει εἰς τὴν ἀπελπισίαν τῆς ἀχρηματίας. Περί τραπέζης χρηματιστικῆς δὲν γίνεται λόγος οὔτε γρῦ, ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φυλάξῃ ἀπὸ τὰ χειρότερα, ἐὰν δὲν ληφθῆ κανέν σωτήριον μέτρον ὅσον τάχος παρὰ τῆς πατρικῆς τοῦ Βασιλέως κυβερνήσεως, παρὰ μόνης τῆς ὁποίας ἐλπίζεται ἀπὸ ὅλους τοῦς ἀνθρώπους ἡ σωτηρία.»

Δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε πληροφορίες γιὰ τις κατὰ τόπους πτωχεύσεις, ὥστε νὰ συναγάγουμε συμπεράσματα γιὰ τις συνέπειες τῆς κρίσης σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο. Οἱ σκόρπιες εἰδήσεις ὅμως μαρτυροῦν μιὰ καθολικὴ, συνεχὴ καὶ μεγάλων διαστάσεων καταστροφή που αγκαλιάζει κάθε ἐμπορευόμενο, οπουδήποτε καὶ ἀν βρισκεται στὴ χώρα. Ἡ οικονομικὴ ἀναστάτωση καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἀπραξία φτάνουν στὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦς το καλοκαίρι τοῦ 1843. Στὴν Αθήνα ἡ χρεοκοπία κατάντησε «ἐπιδημία», διαπιστώνει ὁ δημοσιογράφος τοῦ Αγγέλου⁹⁴. Ἐνῶ ἀπὸ τὴ Λαμία μεταδίδεται με πικρὴ εἰρωνεία «τὸ αἶσχος τῆς χρεοκοπίας δὲν ὑπάρχει», ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν οὔτε δανειστὲς οὔτε δανειζόμενοι. Ἀπλῶς δὲν ὑπάρχει πλέον χρήμα⁹⁵. Ὅπως φαίνεται καὶ στὸ παράρτημα, οἱ χρεοκοπίες, οἱ ἐκπλειστηριασμοὶ καὶ ἡ ἐκποίηση τῶν περιουσιῶν λαμβάνουν ιδιαίτερη ἔνταση τὸν Αὐγούστο τοῦ 1843, δηλαδὴ ἓνα μῆνα πρὶν

93. Ζέφυρος, 14.8.1841.

94. Ἄγγελος, 4.8.1843.

95. Στὸ ἴδιο.

ξεσπάσει η επανάσταση. Κάθε Κυριακή στην οδό Αιόλου οικογενειάρχες πουλούν κτήματα σε ευτελείς τιμές για να πληρώσουν τα δάνειά τους⁹⁶.

Οι πλειστηριασμοί δεν αφορούν μόνο εμπορικές περιουσίες, όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς στον ίδιο πίνακα. Πολλές εκποιήσεις κινητών και ακινήτων γίνονται εις βάρος κτηματιών οι οποίοι αδυνατούν να πληρώσουν τις οφειλές τους από παλαιότερα δάνεια. Ανάμεσα στους επισπεύδοντες δανειστές αυτών των εκποιήσεων θα ανακαλύψει κανείς το λεπτό στρώμα των πλούσιων εμπόρων και τοκιστών που περιλαμβάνει τους Θ. Ράλλη, Ε. Χριστοδούλου, Βούρο, Νοταρά, Σκουζέ, Σκουλούδη, Παπαδιαμαντόπουλο, Γερούση, καθώς και τη νεοϊδρυμένη ΕΤΕ, την Προεξοφλητική Τράπεζα του άγγλου προξένου στον Πειραιά Green κ.ά. Αυτό το στρώμα, που διαθέτει και όλο το χρήμα που κυκλοφορεί, θα αποφύγει, εκτός μερικών εξαιρέσεων που αναφέραμε στην αρχή, την κρίση. Θα βγει μάλιστα δυναμωμένο από αυτή την περιπέτεια, γιατί εν τω μεταξύ θα έχει καθυποτάξει και εξαγοράσει σε εξευτελιστικές τιμές τις περιουσίες, ιδίως κτηματικές, των οφειλετών. Ακόμη και μεγαλοκτηματίες, οι οποίοι καταστράφηκαν από την αφορία και τις χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων, θα ξεπουληθούν πολύ φθηνά στους ισχυρότερους κατόχους κεφαλαίων. Έτσι το υποστατικό του Ερ. Σκιν στο Μαρούσι, αξίας 500.000 δραχμών, θα κατακυρωθεί στον ενυπόθηκο δανειστή και τοκογλύφο, μόνο για 22.000⁹⁷. Μια γενικότερη συνέπεια των κρίσεων, δηλαδή η επιτάχυνση της συγκέντρωσης του πλούτου σε λιγότερα χέρια, θα εκδηλωθεί σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια ακόμη μια φορά. Μεγάλη όμως φαίνεται να ήταν και η «αναργυρία» των μεσαίων κτηματιών των επαρχιών που παρήγαν για την αγορά. Πολλοί από αυτούς δεν διέθεταν ούτε τα έξοδα μετάβασής τους στην πρωτεύουσα, ενώ δεν έβρισκαν πλέον δανειστές ούτε με υποθήκη διπλάσιας αξίας. Απροθυμία μεγάλη υπήρχε και για την αγορά κτημάτων, αν και οι τιμές είχαν πέσει πολύ χαμηλά. Κινηγетικά συλλία πουλιούνται σε δημοπρασίες από τους κτηματίες προκειμένου

96. Φήμη, 18.8.1843.

97. Άγγελος, 23.12.1844.

να αντεπεξέλθουν στις χρηματικές τους ανάγκες⁹⁸.

Στις μαζικές απώλειες κτηματικών περιουσιών αντιευτελέστατου τιμήματος και στον πλουτισμό των δανειστών βοήθησε ενεργά και η κυβέρνηση με τη μεταβολή των διατάξεων περί πλειστηριασμών. Τροποποιώντας κάτω από την πίεση των δανειστών την πολιτική δικονομία, όρισε ότι σε περίπτωση που σε έναν πλειστηριασμό δεν προσφέρεται εύλογη τιμή, το εκπλειστηριαζόμενο πρέπει να κατακυρώνεται σε οποιαδήποτε προσφερόμενη τιμή. Η προηγούμενη ρύθμιση προστάτευε τον οφειλέτη διότι ίσχυε κατώτατο όριο. Η κατακύρωση στον επισπεύδοντα ίσχυε αφού προηγουμένως είχε εκτιμηθεί η αξία του ακινήτου. Από αυτή την κρατική παρέμβαση στη διάρκεια της κρίσης προέκυψε

«το μέγα δυστύχημα τοῦ νά ἀποκτηματισθῶσιν ὅλοι οἱ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὀφειλέται ἰδιοκτητῆμονες καί ἐπομένως νά ἐκλείψωσι τά ἐλεύθερα συναλλάγματα τῶν βιομηχάνων διά τήν ἔλλειψιν ἰδιοκτησίας»⁹⁹.

Οι μόνοι ωφελημένοι από την κατάσταση της αχρηματίας ήταν οι τοκογλύφοι. Αυτοί θα είναι οι αγοραστές όλων των εκπλειστηριασμών κινητής και ακίνητης περιουσίας¹⁰⁰. Παράλληλα ο τόκος θα ανεβεί και θα παραμείνει σταθερά στα 40 και 50%¹⁰¹, προκαλώντας τις συνεχείς διαμαρτυρίες των πολιτών που ζητούν τη νομοθετική ρύθμισή του και την καθιέρωση της καλής πίστης στις συναλλαγές, όπως ίσχυε στην Τουρκία¹⁰². Εκπληκτική νοσταλγία ενός προαστικού αλλά κοινωνικά πιο δίκαιου παρελθόντος, που επανέρχεται υπό τύπον σύγκρισης με κάθε κοινωνική αναστάτωση¹⁰³. Οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι των νέων κυρίαρχων οικονομικά

98. Στο ίδιο, 27.7.1844.

99. Στο ίδιο, 23.12.1844.

100. Στο ίδιο, επίσης Αιών, 31.8.1841.

101. Άγγελος, 23.1.1845.

102. Στο ίδιο.

103. «Ἐπί Τουρκοκρατίας οὔτε χρεοκοπίαί ἐγίνοντο ἐν Ἑλλάδι, οὔτε πλειστηριασμοί, ἀλλ' οὔτε συμβόλαια. Ὅλα τά συναλλάγματα ἐγίνοντο διά τῆς καλῆς πίστεως, καί δι' αὐτῆς ἐνεργοῦντο καί ἀπεσβένοντο. Ὅλοι ἐδάειζον, καί κανένας δέν ἀδικεῖτο. Διότι δέν ὑπῆρχε τότε κανεῖς νά προτρέψῃ τόν ἄλλον εἰς τήν δυστροπίαν». Άγγελος, 8.12.1844.

στρώμάτων, αντίθετα, όπως ο καθηγητής Ι. Σούτσος, που γαλουχήθηκαν με τη διδασκαλία του ελεύθερου ανταγωνισμού, θα υπερασπιστούν την ελεύθερη διαμόρφωση του τόκου¹⁰⁴. Θα προκαλέσουν όμως τα ειρωνικά σχόλια ενός φιλολαϊκού, διορατικού και φιλοαναπτυξιακού δημοσιογράφου που ζητάει τράπεζα, μεταρρύθμιση της διαδικασίας των πλειστηριασμών και καθορισμό σταθερού τόκου¹⁰⁵.

Οι χρεοκοπίες, οι εκποιήσεις περιουσιών και η τοκογλυφική αυθαιρεσία θα συνεχιστούν το ίδιο έντονα ως το 1845, δηλαδή και μετά τη μεταπολίτευση. Ένδειξη και μαρτυρία της μεγάλης διάρκειας της κρίσης.

«Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κατήνησε τό δημοπρατήριον τῆς περιουσίας κινητῆς καί ἀκινήτου τῶν κατοίκων τῆς. Οἱ τοκογλύφοι εὐρίσκονται εἰς θηρισμόν, καί εἰς μέγαν ἀγῶνα τῶν ἐκποιήσεων. Πάσαν Κυριακὴν πλήθει ἢ ἀγορά ἀπό τοὺς δικαστικούς πλειστηριασμούς.»¹⁰⁶

Οι ίδιες διαπιστώσεις για την οικονομική κατάσταση των πολιτών της Αθήνας ενάμιση χρόνο σχεδόν μετά την Επανάσταση!

Ιδιαίτερη καθίζηση θα γνωρίσουν η δραστηριότητα και τα εισοδήματα ενός άλλου προνομιούχου στρώματος που αναφέρεται και αυτό στον αγροτικό χώρο. Πρόκειται για τους ενοικιαστές των δημόσιων προσόδων που συνήθως είναι και οι τοπικοί προεστοί, ένα από τα εκμεταλλευτικά στρώματα της υπαίθρου με παράδοση από τον καιρό της Τουρκοκρατίας¹⁰⁷. Αυτοί αγοράζουν σε δημοπρασία τις φορολογικές προσόδους μιας περιοχής από το κράτος προπληρώνοντας ένα ποσό, το οποίο αντιπροσωπεύει συνήθως ένα ποσοστό (ενοίκιο) συνολικού ποσού που θα εισπράξουν. Το κέρδος των ενοικιαστών προκύπτει από την ικανότητά τους να προβλέ-

104. Ι. Σούτσος, «Ἐκθεσις περί τόκου», *Αἰών*, 19.1.1845, φ. 592.

105. Ἄγγελος, 23.1.1845. Αλλά και ο *Αἰών* καταγγέλλει τους υψηλούς τόκους από αφορμή την πτώχευση του Γκρόπιους, 19.3.1842.

106. Ἄγγελος, 23.1.1845.

107. Για το στρώμα των ενοικιαστών και της ενοικίασης των δημοσίων προσόδων αμέσως μετά την απελευθέρωση, βλ. Χρ. Λούκος, «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο», στο: *Μνημοσύνη*, τόμ. 8, Αθήνα 1980-1982, σελ. 370-378.

ψουν την τιμή που θα πουληθεί το σιτάρι την εποχή του θερισμού, καθώς και από την επιδεξιότητα να συμπιέσουν την τιμή αγοράς των προσόδων από το κράτος στην αρχή του γεωργικού έτους. Όσο μεγαλύτερη είναι τελικά αυτή η ψαλίδα τόσο μεγαλύτερα τα κέρδη τους¹⁰⁸. Η ικανότητα γνώσης και πρόβλεψης της τιμής των σιτηρών αποτελούσε το «μοναδικό προσόν» της τάξης των τοπικών προεστών και αρχόντων, δηλαδή των ενοικιαστών, σημείωνε ειρωνικά ένας σύγχρονος παρατηρητής¹⁰⁹.

Η αγροτική και δημοσιονομική κρίση θα επηρεάσει καταστρεπτικά την οικονομική και προσωπική κατάσταση των ενοικιαστών, καθώς θα απειλήσει ακόμη και την ίδια την ύπαρξή τους! Η πτώση των τιμών, διαψεύδοντας τις «επιχειρηματικές προσδοκίες» τους, προκάλεσε απώλειες όχι μόνο των πιθανών μελλοντικών κερδών αλλά και των κεφαλαίων τα οποία είχαν προκαταβάλει ως εγγυήσεις προς το κράτος. Η αδυναμία είσπραξης των αντίστοιχων προϋπολογισθέντων προσόδων από τους αγρότες καθώς και η αναμονή ανόδου των τιμών μεταφράζονταν σε καθυστερήσεις των αποδόσεων προς το δημόσιο ταμείο. Αυτές πήραν σημαντικές διαστάσεις στα 1840-1843, όπως είδαμε προηγουμένως.

Κάτω από τη δημοσιονομική πίεση, το απολυταρχικό κράτος επιδίωξε με βίαια και επίμονα μέτρα την είσπραξη των καθυστερουμένων. Αυτά τα μέτρα έμειναν στην ιστορία ως οι περίφημες «καταδιώξεις». Στόχος των καταδιώξεων ήταν η κατάπτωση των εγγυήσεων και ο εκπλειστηριασμός της κινητής και ακίνητης περιουσίας όχι μόνο των κτηματιών αλλά κυρίως των ενοικιαστών, υπενοικιαστών κ.ά., που ήταν οι οφειλέτες του δημοσίου¹¹⁰.

108. Σε ένα εκατ. δραχμές, ποσοστό τρομακτικό για την εποχή, υπολογίζονται τα οφέλη της ενοικίασης των προσόδων σε μια έκθεση της Γερουσίας το 1845, βλ. *Χρόνος*, 19.7.1845.

109. «Περί των προυχόντων», επιφυλλίδα στην *Ηχώ των Επαρχιών*, 7.12.1844.

110. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία του Παναγιώτη Πατρινού, μεγαλοκτηματία, ενοικιαστή και προέδρου του δημοτικού συμβουλίου Πατρών, ο οποίος σύρθηκε κατά ταπεινότατο τρόπο στις φυλακές για χρέος 210 δραχμών από μια δόση προσόδου, ενώ το ίδιο το δημόσιο είχε εκμισθώσει τα οικήματά του όπου στεγάζονταν το Εμποροδικείο, οι πολιτικές φυλακές της πόλης και επιπροσθέτως του χρωστούσε 1.200 δραχμές. Βλ. *Αχαϊκός Κήρυξ*, 10.12.1840.

Παράλληλα με τις εκποιήσεις περιουσιακών στοιχείων, το κράτος δεν θα διστάσει, όπως και στην περίπτωση των καλλιεργητών, να θίξει το προσωπικό καθεστώς των οφειλετών του. Από γράμματα διαμαρτυρίας που δημοσιεύονται στις εφημερίδες το καλοκαίρι του 1843 πληροφορούμαστε ότι πολλοί ενοικιαστές δημόσιων προσόδων των περιοχών Ναυπλίας, Κορινθίας, Σπάρτης κλπ. βρίσκονται στις φυλακές, επειδή δεν είναι σε θέση να πληρώσουν τα οφειλόμενα στο δημόσιο¹¹¹. Δικαιολογούν την αδυναμία τους επικαλούμενοι την οικονομική κρίση που έχει αγκαλιάσει τον αγροτικό χώρο, «...μή εισπράττοντες ως πρέπει διά τήν κοινήν χρηματικήν ανέχειαν». Ζητούν δε από τον οικονομικό διοικητή της περιοχής τους να επεκταθεί και σε αυτούς η ρύθμιση που ισχύει για τους εμπόρους σε αυτές τις περιπτώσεις, δηλαδή να καταργηθεί η προσωποκράτηση¹¹².

Η επέμβαση του κράτους στην περιουσιακή αλλά και στην προσωπική κατάσταση των ενοικιαστών θα χειροτερεύσει ακόμη πιο πολύ το οικονομικό κλίμα, εφόσον ένα σημαντικό τμήμα του «επιχειρηματικού» κόσμου της εποχής βρίσκεται σε αδυναμία να ασκήσει οικονομική δραστηριότητα. Τα προϊόντα που υπάρχουν στις αποθήκες είτε σαπίζουν είτε πουλιούνται σε «ευτελείς τιμές»¹¹³. Το δημόσιο ταμείο ασφαλώς δεν θα εισπράξει περισσότερα καθυστερούμενα κατ' αυτό τον τρόπο.

Ως φαινόμενο, οι καταδιώξεις για την είσπραξη των οφειλομένων χαρακτηρίζουν συχνά την πολιτική εξουσία κατά τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους. Δεν είναι αποκλειστικά ένα φαινόμενο κρίσης. Τις περιόδους της κρίσης απλώς εντείνεται το κυνηγητό, λόγω των έκτακτων ταμειακών αναγκών του κράτους. Ο τύπος της εποχής διέσωσε πολλές περιγραφές της ιδιαίτερης μανίας με την οποία εκτελούνταν οι καταδιώξεις εναντίον ανεξαιρέτως όλων των στρωμάτων της κοινωνίας συμπεριλαμβανομένων και των ενοικιαστών. Η μόνη κοινωνική ομάδα που ξεφεύγει πρέπει να είναι οι βακαροί οφειλέτες του δημοσίου. Στον

111. Αιών, 5.6.1843.

112. Αιών, 19.5.1843.

113. Αιών, 5.6.1843.

τύπο αποκαλύπτονται τα ονόματά τους και ζητείται να έχουν την ίδια μεταχείριση όπως οι υπόλοιποι πολίτες¹¹⁴.

Οι αντιδράσεις των ενοικιαστών στην οικονομική κρίση και τις καταδιώξεις του κράτους θα είναι πολύ έντονες. Σε εποχή κρίσης κάθε επιχειρηματικό υποκείμενο καταβάλλει όλες τις δυνατές προσπάθειες για την είσπραξη των οφειλομένων, ενώ παράλληλα αποφεύγει την ανάληψη κάθε περαιτέρω επιχειρηματικού κινδύνου. Αυτή η τακτική στην περίπτωση των ενοικιαστών θα πάρει τη μορφή της καταδιώξης των οφειλετών τους, δηλαδή των μικροαγροτών, και της αποχής από νέες δημοπρασίες.

Οι καταδιώξεις και καταπιέσεις των καλλιεργητών-οφειλετών από τους ενοικιαστές θα είναι συνάρτηση δύο πραγμάτων: (α) των καταδιώξεων των τελευταίων από το κράτος και (β) του υψηλού επιχειρηματικού κινδύνου που συνεπάγεται το σύστημα της ενοικίασης. Όσο πιο επίμονα ζητάει το κράτος τα καθυστερούμενα από τους ενοικιαστές άλλο τόσο επίμονα απαιτούν οι ενοικιαστές τις οφειλές των αγροτών.

Ο κρατικός μηχανισμός θα προσέλθει πρόθυμα αρωγός σε αυτή την προσπάθεια. Σύμφωνα με το άρθρο 13 του νόμου της 7(19).2.1835 για τη φορολογία, «οί ενοικιαστάι δημοσίων δικαιωμάτων αναδέχονται τήν θέσιν τοῦ Δημοσίου ὡς πρὸς τὰ βίαια μέτρα, καί αἱ βασιλικαί ἀρχαί ὀφείλουσι νά δώσωσι τήν αὐτῶν συνδρομήν...». Επομένως οι ενοικιαστές εξοπλίζονται από το νόμο και ασκούν νόμιμη βία στις συναλλαγές τους με τους καλλιεργητές, που περιλαμβάνει κατασχέσεις προϊόντων και περιουσιών, προσωποκρατήσεις κλπ. Ιδιωτική και κρατική βία συγχωνεύονται και χρησιμοποιούνται εναντίον των μικροαγροτών. Όταν δε μερικές τοπικές αρχές αρνούνται αυτή τη συνδρομή και υποδεικνύουν τα διοικητικά δικαστήρια ως το πιο κατάλληλο ὄργανο για την επίλυση των διαφορών, τότε οι ενοικιαστές ξεσηκώνονται, ζητούν την αντικατάσταση των αρχών και απειλούν με αποχή από τις ενοικιάσεις¹¹⁵.

Οι καταδιώξεις που διενεργούν οι ενοικιαστές και η σκληρότητα

114. *Αιών*, 18.7.1843.

115. *Αιών*, 23.5.1843.

που επιδεικνύουν υπαγορεύονται από τις μεγάλες ζημιές που υφίστανται, ιδίως τα χρόνια της κρίσης.

«Οί κίνδυνοι τῆς ζημίας κάμνουν πλέον καταπιεστικούς τούς ἐνοικιαστές, οἵτινες, ἂν καί οὕτω δέν κατορθώσωσι νά συνάξωσιν ὅσα ὀφείλουσι πρὸς τὸ Δημόσιον, ἢ θέλουσι γίνεи θύματα, πωλουμένης τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῶν ἢ τῶν ἐγγυητῶν των, ἢ θέλει ἀναγκασθῆ τὸ Δημόσιον ν' ἀναβάλῃ διὰ πολὺν καιρὸν τὴν πληρωμὴν τῶν καθυστερούντων.»¹¹⁶

Επειδή όμως το δεύτερο, δηλαδή η αναβολή πληρωμής των οφειλομένων, ήταν αδύνατο το 1843, σε συνθήκες μιας δημοσιονομικής κρίσης, οι ενοικιαστές επιδόθηκαν σε ένα ὄργιο αυθαιρεσιῶν και παρανομιῶν με σκοπὸ τῆ βίαιη ἀρπαγὴ και ἰδιοποίηση ὄχι μόνο του αγροτικῶ πλεονάσματος ἀλλὰ και του ἀναγκαιῶ προϊόντος για τῆ συντήρηση των γεωργῶν. Ο τύπος τῆς εποχῆς φιλοξενεῖ γράμματα και διαμαρτυρίες αγροτῶν που περιγράφουν πολὺ παραστατικὰ αὐτῆ τῆ διαδικασίᾳ βίαιης ἀρπαγῆς του κόπου τους.

Σε γράμματα ἀπὸ τα χωριά Καστανιά, Μπάσι και Μπούζι τῆς Στυμφαλίας καταγγέλλονται οι αυθαίρετες ἐνέργειες του ἐνοικιαστή Παναγιωτῶκη Νοταρά στην εἰσπραξὴ των φόρων. Αναφέρεται ὅτι βίαια ἀφαίρεσε τριπλάσιες ποσότητες δημητριακῶν ἀπὸ αὐτά που δικαιούνταν, ἐνῶ ἐξανάγκασε τους χωρικούς να αγοράζουν ἀπὸ τῆν αγορά και να του δίνουν καλαμπόκι καλύτερης ποιότητας. Στὸ γράμμα των χωρικών ο Νοταρὰς ἀποκαλοῦνταν νέος Ἰμπραήμ Πασσὰς και δυνάστης, που με «τὸ ἄσιατικὸ του ὕφους» ἐπαίρνε ἀδιάκριτα τα τρόφιμα των γεωργῶν, ξυλοκοποῦσε τους ἀντιρρησίες, μουντζούρωνε τους ἀνθρώπους, σκότωνε τα ζωντανὰ και γενικὰ με τὸ «σμήνος τῶν ἐνόπλων του» ἐσπείρε τὸ φόβο στους «εἰλωτες» χωρικούς¹¹⁷.

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ καθὼς και ἄλλες παρόμοιες μαρτυρίες ἀπεικονίζουν ἀρκετὰ ἀνάγλυφα τῆν ὄξυνση που ἔλαβε ὁ ταξικὸς ἀνταγωνισμὸς για τῆ διανομὴ του αγροτικῶ προϊόντος στη διάρκεια τῆς κρίσης. Ο ἀγῶνας ξεδιπλώθηκε σε τρία ἐπίπεδα: μεταξύ ἐνοικιαστῶν και αγροτῶν, μεταξύ κράτους και αγροτῶν και, τέλος,

116. *Αἰών*, 4.2.1842.

117. *Αθηνά*, 26.4.1844.

μεταξύ κράτους και ενοικιαστών. Αν και αυτός ο τριπλός ανταγωνισμός χαρακτηρίζει όλη την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, τα χρόνια της κρίσης θα παρουσιάσει δύο ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες. Αφ' ενός θα λάβει βίαιες μορφές (χρησιμοποίηση κρατικής ή ιδιωτικής βίας), αφ' ετέρου αυτές οι βίαιες μορφές θα επεκταθούν και στις σχέσεις μεταξύ κράτους και ενοικιαστών. Το σημαντικότερο αποτέλεσμα της χρήσης βίαιων μορφών αναδιανομής του αγροτικού υπερπροϊόντος θα είναι η διάρρηξη του νομιμοποιητικού ιστού που συνέδεε τις ούτως ή άλλως εύθραυστες σχέσεις των αγροτών και των ενοικιαστών με το σύστημα της πολιτικής εξουσίας. Ο δεύτερος τρόπος αντίδρασης των ενοικιαστών στην κρίση εκδηλώθηκε με την απροθυμία τους να συμμετάσχουν στην ενοικίαση των δημόσιων προσόδων.

Η κρίση και η πτώση της τιμής των αγροτικών προϊόντων υπέσκαψε το θεσμό των ενοικιαστών. Αν σε καιρούς ευφορίας και ευνοϊκών προβλέψεων ο ανταγωνισμός μεταξύ των ενοικιαστών στις δημοπρασίες για τις προσόδους του δημοσίου ήταν έντονος και σκληρός προς μεγάλη ικανοποίηση της εκάστοτε κυβέρνησης, διότι είχε ως αποτέλεσμα την ύψωση του ενοικίου, σε εποχές κρίσεων και αφορίας ουδείς τολμούσε να αναλάβει τους κινδύνους ενοικίασης δημόσιων προσόδων. Ή αν αυτό γινόταν, τότε δίνονταν εξαιρετικά χαμηλές προσφορές που ελάττωναν τα κρατικά έσοδα.

Απροθυμία για την ενοικίαση δημόσιων προσόδων εκδηλώνεται και στη διάρκεια αυτών των ετών. Οι πληροφορίες του τύπου αναφέρουν ότι το καλοκαίρι του 1843, αν και μειώθηκαν οι ελάχιστοι όροι, κανείς δεν παρουσιάζεται πλέον για να αναλάβει την είσπραξη του έγγειου φόρου¹¹⁸. Το κράτος, κάτω από αυτές τις συνθήκες και για να εξασφαλίσει τα έσοδά του, αναγκάζεται να προχωρήσει στη λήψη μέτρων που είχαν προταθεί στη διάρκεια της προηγούμενης κρίσης: ψηφίζει νόμο σύμφωνα με τον οποίο επιτρέπεται στους ίδιους τους φορολογουμένους ή σε ομάδες τους (λ.χ. δήμοι, χωριά) η ενοικίαση των έγγειων φόρων¹¹⁹. Κατ' αυτό τον τρόπο η κυβέρνηση επιδιώκει να εξασφαλίσει και μάλιστα να προεισπράξει τις απαιτήσεις της. Παράλληλα όμως καταφέρει και ένα

118. *Φήμη*, 8.6.1843 και *Αιών*, 9.6.1843.

119. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, διάταγμα 30.4.1843.

γερό χτύπημα στο στρώμα των ενοικιαστών, διότι αποτρέπει την παραπέρα πτώση του «ενοικίου» των φόρων, ενώ παράλληλα αμφισβητεί ένα από τα πιο «ιερά» δικαιώματα εκείνης της κοινωνικής συγκρότησης, το δικαίωμα της ενοικίασης των φόρων μόνο σε ιδιώτες.

Αν και δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τα αποτελέσματα που είχαν τα κυβερνητικά μέτρα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι καταδιώξεις, η έλλειψη κινήτρων για την ενοικίαση των έργων φόρων, καθώς και ο νόμος που έσπασε το μονοπώλιο των ενοικιαστών σήμαιναν γι' αυτό το στρώμα στην πράξη μεγάλες απώλειες εισοδημάτων και υπονόμηση της κοινωνικής ανάγκης για την ύπαρξή του. Στις οικονομικές ζημιές και την κοινωνική μείωση που υφίστανται οι ενοικιαστές αυτά τα χρόνια θα πρέπει να αναζητηθούν και οι ψυχολογικοί λόγοι που θα τροφοδοτήσουν την κερδοσκοπική μανία για την τιμή των σιτηρών μερικά χρόνια αργότερα, το 1846¹²⁰.

3.2.3 Κρίση και δημόσιοι υπάλληλοι

Η δημοσιονομική κρίση θα υποσκάψει και θα τραυματίσει βαθιά ένα από τα πιο συγκροτημένα, σχετικά πολυπληθή και πολλαπλές λειτουργίες ασκούντα κοινωνικά στρώματα της ρευστής και νεαρής ελληνικής κοινωνίας: τους δημόσιους υπαλλήλους. Σε σύγκριση με τις κρίσεις της δεκαετίας του '30 και των υπολοίπων που θα ακολουθήσουν ως το 1856, οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στο 1841-1843 θα είναι ευρύτερες και βαθύτερες. Ορισμένες σύνομες παρατηρήσεις για την κρατική γραφειοκρατία αυτή την περίοδο θα καταστήσουν τη σχέση τους με την κρίση σαφέστερη.

Τα πρώτα χρόνια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το στρώμα των δημόσιων και άλλων κρατικών υπαλλήλων εμφανίζει αρκετές και σημαντικές ιδιομορφίες σε σχέση με τα χαρακτηριστικά που θα διαμορφώσει συνολικά τον 19ο αι. Το ειδικό βάρος του προσδιορίζεται από δύο βασικές συνιστώσες: (α) το μεγάλο αριθμό

120. Για την κερδοσκοπία επί των σιτηρών στα 1846 βλ. επόμενο κεφάλαιο.

μελών, που είναι συνάρτηση του υπερτροφικού κρατικού μηχανισμού¹²¹, και (β) την ειδική φύση της σχέσης του με την ανώτατη αρχή, που πηγάζει από τον απολυταρχικό τύπο του κράτους με το οποίο συνδέεται.

Για το πρώτο σημείο, δηλαδή το ζήτημα της υπερτροφίας του κρατικού μηχανισμού στην Ελλάδα κατά τον 19ο αι., υπάρχουν αξιόλογες αναλυτικές εργασίες, όπως αυτή του Τσουκαλά, όπου γίνεται μια σφαιρική διαπραγματεύση του ρόλου, του ειδικού βάρους, της κοινωνικής θέσης κλπ. των δημόσιων υπαλλήλων, και εκτίθενται ενδιαφέρουσες υποθέσεις. Το δεύτερο σημείο δεν έχει αποτελέσει όμως ακόμη ως σήμερα αντικείμενο αναφοράς, ούτε έχει προκαλέσει την προσοχή της έρευνας. Μια αδυναμία στο έργο του Τσουκαλά άλλωστε πρέπει να εντοπιστεί στη συνολική και ενιαία διαπραγματεύση του ελληνικού κράτους τον 19ο αι. Η συγκεκριμένη ιστορική έρευνα, αντίθετα, μπορεί να αποδείξει ότι πέρα από τα κοινά χαρακτηριστικά υπήρχαν και σημαντικές διαφορές που πήγάζαν από την ξεχωριστή μορφή που έπαιρνε ο κρατικός μηχανισμός στις διάφορες φάσεις ανάπτυξής του (απολυταρχική, αντιπροσωπευτική), και τούτο φαίνεται σε μια σειρά εσωτερικά και εξωτερικά ζητήματα. Έτσι, το απολυταρχικό κράτος ως το 1843 ενσωματώνει διαφορετικά τη δημοσιούπαλληλία από ό,τι το αντιπροσωπευτικό κράτος μετά το 1843 ή το 1864. Διαφορετικός θα είναι και ο ρόλος της τελευταίας στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, όπως επίσης και οι σχέσεις της με τα διάφορα κέντρα εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα: ενώ στην περίπτωση του απολυταρχικού κράτους η εξάρτηση των δημόσιων υπαλλήλων από το παλάτι και την ανώτατη αρχή είναι ολοκληρωτική και καθολική, την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας οι αντιθέσεις των πολιτικών κομμάτων και των κοινωνικών συμφερόντων επηρεάζουν και διαπερνούν όλο και πιο πολύ τη λειτουργική συμπεριφορά και τις πράξεις της διοίκησης, τουλάχιστον στα θέματα που σχετίζονται με την οικονομία. Η παραπάνω διαπίστωση προκύπτει σαφέστατα

121. Για την υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού τον 19 αι. στην Ελλάδα βλ. το γνωστό έργο του Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα 1981.

από τη μελέτη των φακέλων και εγγράφων των υπουργείων πριν και μετά τη μεταπολίτευση.

Αυτή η «ποιοτική» προσέγγιση του ελληνικού κράτους τον 19ο αι., που ξεκινά από τον τύπο του κράτους (απολυταρχικό ή αντιπροσωπευτικό) για να ερμηνεύσει το ρόλο και τη θέση των δημόσιων υπαλλήλων στην ελληνική κοινωνία, ίσως δεν έχει σημασία για εκείνες τις λειτουργιστικές και θετικιστικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που θεωρούν ως ουσία των φαινομένων την τυπική επανάληψη κάποιων λειτουργιών καθώς και τις ποσοτικές διαφοροποιήσεις τους. Έχει όμως πρωταρχική χρησιμότητα για την αποκάλυψη του ιστορικά συγκεκριμένου, τις αντιθέσεις που το επηρεάζουν και τις δυνάμεις που το κινούν. Οποιαδήποτε αναφορά επομένως στους κρατικούς υπαλλήλους του 19ου αι. θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο την ποσοτική συμμετοχή τους στην κοινωνία, αλλά και την ειδική σχέση τους με την ανώτατη αρχή, καθώς και την διαμέσου αυτής σύνδεση με τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Μόνο κατ' αυτό τον τρόπο θα γίνει αντιληπτό ότι η πάνδημη επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου δεν αντιπροσωπεύει ένα οποιοδήποτε ξεσήκωμα που έγινε με αφορμή κάποια οικονομική κρίση αλλά ήταν μια καθολική εξέγερση με κοινωνικούς και πολιτικούς στόχους, στους οποίους το απολυταρχικό καθεστώς ήταν αδύνατο να αντισταθεί, ακριβώς γιατί προηγουμένως είχε επιτρέψει στην κρίση να καταστρέψει το σημαντικότερο και απόλυτο κοινωνικό στήριγμά του, την κρατική γραφειοκρατία. Η ποιοτική προσέγγιση για την ανάλυση του κρατικού μηχανισμού και της δημοσιούπαλληλίας πριν από το 1843 που προτείνουμε ανταποκρίνεται πλήρως στη συνείδηση των συγχρόνων για το οθωμανικό κράτος. Τα χαρακτηριστικά του δημοσιούπαλληλικού στρώματος στην Ελλάδα ως το 1843 είναι τα τυπικά όλων των απολυταρχικών καθεστώτων πριν από τις αστικές επαναστάσεις.

«Τά συγκροτοῦντα τήν ἐν γένει διοικητικὴν μηχανὴν μέλη ὑπάρχουσι κατὰ μέγα μέρος μεμακρυσμένα ἀπὸ τήν λοιπὴν κοινωνίαν [...] ὅλη ἐντεῦθεν ἢ διοικητικὴ μηχανὴ κινεῖται ἀπὸ ἓν σῶμα μετακινήτόν, τό ὅποιον δύναται νά θεωρηθῆ ὡς ἓν στρατιωτικόν μεταβατικόν σῶμα. Τοῦτο δέν δύναται εἰμὴ νά εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τόν Ἄρχηγόν, παρά τοῦ ὁποῖου

λαμβάνει τόν ἄρτον. Δέν δύναται νά θεωρηθῆ φιλικόν ὡς πρὸς τὰ μέλη τῆς κοινωνίας μέ τὰ ὁποῖα ἔχει ἀντίθετα συμφέροντα διὰ νά αὐξάνη τὰς ἀπολαβὰς του, διότι θέλει καί ἐπιθυμεῖ πάντοτε τήν αὐξήσιν τῶν φόρων, ἀντικειμένην εἰς τὰ συμφέροντα τῶν πολιτῶν, θέλει καί ἐπιθυμεῖ κατὰ συνέπειαν ὥστε νά μὴν λαμβάνωσι μέρος οἱ πολῖται εἰς τήν σύνταξιν τῶν νόμων, διὰ νά μὴ προσβληθῶσι τὰ ὅποια χαίρει τοῦτο προνόμια, ἢ διὰ νά ἀποκτήσῃ καί ἄλλα σημαντικότερα.»¹²²

Μέσα σε αὐτή τῆ σύντομη ἀλλά πυκνή νοημάτων κριτική ἀποδίδεται ἐξαντλητικὰ ἡ βαθύτερη οὐσία του ἀπολυταρχικοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Τρία στοιχεῖα χαρακτηρίζουν τὴν κοινωνικὴ θέσιν τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας στο σύστημα τῆς ἀπολυταρχικῆς διακυβέρνησης:

- α) ἡ ἐξάρτησή τῆς ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἀρχή, ἀπὸ τὴν ὁποία λαμβάνει τὸ εἰσόδημά τῆς·
- β) ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἀπὸ τὴν υπόλοιπη κοινωνία, διότι διαχειρίζεται τὰ κοινὰ συμφέροντα· καὶ
- γ) ἡ ἀντίθεσή τῆς πρὸς τὰ υπόλοιπα κοινωνικὰ στρώματα, πού πηγάζει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ σχετικὰ με τὴ διανομὴ του κοινωνικοῦ προϊόντος καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν κοινωνικῶν υποθέσεων.

Καὶ τὰ τρία αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δημοσιοὑπαλληλίας θα δεχθούν ἰσχυρὰ χτυπήματα καὶ θα ἀμφισβητηθούν ἀπὸ τὴν κοινωνία τὴν περίοδο τῆς κρίσης.

Ἡ χειροτέρευση τῶν δημοσιονομικῶν πραγμάτων εἶχε ὀδηγήσει ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στὴ λήψη ὀρισμένων μέτρων πού ἐτίγαν τὴ δημοσιοὑπαλληλία¹²³. Δεν ἦταν ὁμως πολλὰ οὔτε αισθητά. Ἡ κατάστασις ἐγένε ἐκρηκτικὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1842, ὅταν ἡ ὄξυνσις τῆς γεωργικῆς κρίσης καὶ ἡ ἀνυποχώρητη στάσις τῶν μεγάλων δυνάμεων στὴν πληρωμὴ τοῦ τοκοχρεολυσίου¹²⁴ ἐπέβαλε τὶς πιο αἱματηρῆς οικονομίες προκειμένου νὰ ἐξοικονομηθούν πόροι. Ἡ μοναδικὴ λύσις πού υπῆρχε ἦταν οἱ περικοπές

122. Βλ. «Κατάστασις Ἀθηνῶν καὶ Ἑλλάδος», κύριον ἄρθρον στὸν *Αἰώνα*, 4.2.1842.

123. ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΜΙΣΘῶΝ Τῆ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '30 βλ. *Σωτήρ*, 13.3.1838. Ἐπίσης *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, 1836, σελ. 125.

124. Βλ. Γ. Κορδάτος, *ὁ.π.*

των μισθών και οι απολύσεις του προσωπικού που στελέχωνε τον κρατικό μηχανισμό.

Ήδη από τα τέλη του 1842, κατά τη σύνταξη του προϋπολογισμού, είχε διαφανεί η έκταση των μεταβολών¹²⁵. Με τη σύσταση της επιτροπής το Φεβρουάριο του 1843 για τον περιορισμό των εξόδων αρχίζει το πραγματικό δράμα της δημοσιούπαλληλίας¹²⁶. Με το πρόσχημα της αναδιοργάνωσης δημοσιεύονται μια σειρά διατάγματα που συμπύσσουν τις διάφορες δημόσιες υπηρεσίες και απολύουν το «πλεονάζον» προσωπικό. Ο δεσμός μεταξύ απόλυτου άρχοντα και κρατικής γραφειοκρατίας, η πρώτη προϋπόθεση του απολυταρχικού συστήματος, σπάζει. Το σύστημα είναι κατ' όνομα πλέον απολυταρχικό, εφόσον έχει χάσει σημαντικό μέρος του μηχανισμού του.

Η αναδιοργάνωση περιλαμβάνει τα τελωνεία, τα ταχυδρομεία, τη δασική υπηρεσία, το Βασιλικό Τυπογραφείο, το Νομισματοκοπείο, τα λιθογραφεία¹²⁷. Το υπουργείο Εξωτερικών σχεδόν κλείνει με την κατάργηση των πρεσβειών του εξωτερικού εκτός εκείνης της Κωνσταντινούπολης. Απολύσεις γίνονται, τέλος, και στο στρατό με τη μείωση των ταγμάτων και τους «νέους σχηματισμούς» που εισάγονται στο πεζικό, στο ιππικό και στο πυροβολικό¹²⁸. Αν πιστέψουμε τις πληροφορίες των εφημερίδων, απολύθηκαν από το στρατό συνολικά 2.900 άνδρες¹²⁹. Την εργασία και το εισόδημά του θα στερηθεί και εκείνο το στρώμα της κρατικοβίωτης διανοήσης που συνέβαλε ενεργά ως τότε στην ιδεολογική αναπαραγωγή του κατεστημένου συστήματος. Δάσκαλοι, έφοροι, βιβλιοθηκάριοι, μέλη του Ελεγκτικού Συνεδρίου καθώς και πανεπιστημιακοί, μεταξύ των οποίων και πρώτα ονόματα, όπως ο Φαρμακίδης, ο Ρος, ο

125. Πληροφορίες για τις σχεδιαζόμενες μεταρρυθμίσεις δημοσιεύει ήδη ο *Αιών*, από το 1842 (25.11.1842).

126. Στην Επιτροπή μετέχουν οι Τάτσης Μαγγίνας, Γ. Αιυιάν, Ρήγας Παλαμίδης, Π. Σούτσος, Ν. Σιλήβεργος, Κ. Προβελέγγιος και Λεμαίτρ. Βλ. *ΦΕΚ*, διάταγμα 28.2./12.3.1843.

127. Βλ. λ.χ. *ΦΕΚ*, διατάγματα 16.6.1843, 23.6.1843, 3.6.1843.

128. Βλ. *ΦΕΚ*, διάταγμα 29.6.1843 και τα επόμενα.

129. *Ηχώ των Επαρχιών*, 6.5.1843.

Λάδερερ, ο Νέγγρης, ο Μάσον κ.ά., θα πέσουν θύματα της δημοσιονομικής κρίσης¹³⁰.

Για τους εναπομείναντες η κατάσταση δεν θα είναι καλύτερη. Θα αισθανθούν την κρίση με τη μείωση των αποδοχών τους. Πρώτος θα δώσει το παράδειγμα ο Όθων με την εθελοντική παραίτηση από μέρος της χορηγίας του¹³¹. Τι διαφορετική νοοτροπία της κατασυκοφαντημένης απολυταρχίας, ακόμη και σε σύγκριση με τα σημερινά δημοκρατικά μας πολιτεύματα όπου οι βουλευτές σε περιόδους κρίσης ψηφίζουν πρώτοι την αύξηση των αποδοχών τους! Με μια σειρά διατάγματα θα επιβληθεί η ανάλογη με τις αποδοχές περικοπή και παρακράτηση μέρους των μισθών των πολιτικών, δικαστικών και στρατιωτικών υπαλλήλων, καθώς και των συνταξιούχων¹³². Οι κρατήσεις στους μισθούς θα διαρκέσουν αδικαιολόγητα ως το 1849, ενώ ο κρατικός προϋπολογισμός θα έχει ήδη προ πολλού συνέλθει¹³³. Με αντάλλαγμα την παραχώρηση εθνικών γαιών σε φαλαγγίτες και άλλους δικαιούχους συντάξεων, όπως συνταξιούχους στρατιωτικούς, θα επιχειρηθεί μια ελάττωση των κεντρικών συνταξιοδοτικών δαπανών χωρίς όμως σημαντικές επιτυχίες, όπως φαίνεται από τη διαρκή ανανέωση των προθεσμιών¹³⁴. Στο πνεύμα των οικονομιών θα πρέπει να ενταχθεί επίσης και η μετακύλιση των μισθολογικών υποχρεώσεων του κράτους σε άλλες πηγές, όπως των μισθών των δασκάλων στους δήμους και των συντάξεων των ιερέων στα μοναστήρια¹³⁵. Με οικονομικούς όρους, η μείωση των εισοδημάτων των δημόσιων υπαλλήλων, που αποτελούσαν ως τότε ένα σταθερό παράγοντα καταναλωτικής ζήτησης, είναι βέβαιο ότι ενίσχυσε την εμπορική κρίση,

130. *Πρωινός Κήρυξ*, 3.6.1843.

131. Το ποσό της παραίτησης ανερχόταν σε 200.000 δραχμές. Βλ. *ΦΕΚ*, διάταγμα 25.3.1843.

132. Η βασική ρύθμιση με τις μισθολογικές κλίμακες περιλαμβάνεται στο *ΦΕΚ*, διάταγμα 31.3/12.4.1843 και ακολουθούν *ΦΕΚ*, διατάγματα 16.4.1843 και 26.4.1843.

133. Βλ. *ΦΕΚ*, διάταγμα 7.9.1849.

134. Βλ. *ΦΕΚ*, διάταγμα 5.4.1843.

135. Βλ. *Αιών*, 25.11.1842.

ιδίως στα αστικά κέντρα όπου ήταν συγκεντρωμένες οι δημόσιες υπηρεσίες.

Σημαντικότερες ίσως από την υλική ανέχεια απέβησαν οι ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης καθώς ωθούσαν σε έναν ηθικό ξεπεσμό και απώλεια κοινωνικού κύρους. Η απελπισία των απολυμένων, καθώς και η φτώχεια των υπηρετούντων ακόμη υπαλλήλων, θα τους εξομοιώσει πολύ γρήγορα με τα υπόλοιπα στρώματα. Μέσα στην κρίση συντελείται μια «επιστροφή» της κρατικής γραφειοκρατίας στην κοινωνία. Ο τύπος εκφράζει καθημερινά την έκπληξη και τη λύπη του καθώς διεκτραγωδεί την κατάσταση των υπαλλήλων, ιδιαίτερα αυτών που έχουν οικογένεια¹³⁶. Ο ξεπεσμός, οι απολύσεις και η ένδεια θα σημάνουν την κοινωνική υποβάθμιση της δημοσιοϋπαλληλίας. Ταυτόχρονα θα μεταβληθεί και η στάση των άλλων τάξεων απέναντί της. Την έκπληξη και απορία θα διαδεχθούν η άρνηση και η ζηλόφθονη περιφρόνηση. Η απειλή απολύσεων και η αβεβαιότητα θα μειώσει την εμπιστοσύνη της αγοράς στα πρόσωπα των άλλοτε «καλότυχων» για το σταθερό τους εισόδημα υπαλλήλων. Οι πιστώσεις που τους παρείχαν άλλοτε αρεϊδώς οι έμποροι θα περιοριστούν¹³⁷. Η περικοπή των μισθών και η αδυναμία προεξόφλησής τους θα μειώσει επίσης την πολυτελή κατανάλωση και ένδυση, το πιο χαρακτηριστικό εξωτερικό γνώρισμα της μεσαίας και ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας¹³⁸. Τούτο το γεγονός θα ξυπνήσει τη χαιρεκακία και τη λαιμοδωρία της κοινής γνώμης¹³⁹. Η διατροφική και ενδυματολογική κατάρπτωση που καταλήγει σε εξομοίωση θα αφαιρέσει έτσι και το τελευταίο ίχνος διαφοροποίησης μεταξύ αυτού του προνομιούχου στρώματος και του λαού.

136. *Φήμη*, 8.6.1843.

137. *Φήμη*, 5.6.1843.

138. Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο να προεξοφλούν οι δημόσιοι υπάλληλοι τους μισθούς τους με 2-3% προμήθεια. Βλ. *Αιών*, 4.2.1842.

139. Βλ. σχόλιο *Φήμης*, 17.6.1843, που ειρωνεύεται τους δημόσιους υπαλλήλους για τις απώλειες που θα έχουν μετά τις απολύσεις. Πράγματι, και αυτό είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό της κρίσης, η κατανάλωση πολυτελών αγαθών μειώνεται σημαντικά αυτή την περίοδο, όπως αποδεικνύει ο Β. Καρδάσης αναλύοντας τη σύνθεση του εμπορίου της Σύρου, *ό.π.*, σελ. 46.

Πώς αντιδρά το στρώμα των δημόσιων υπαλλήλων και κρατικοβίωτων στρωμάτων στην οικονομική και δημοσιονομική κρίση; Δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες ώστε να κρίνουμε εάν αυτή η συμπεριφορά ήταν ενιαία. Δευτερεύουσες αντιδράσεις θα σημειωθούν με τη φυγή στους τόπους καταγωγής (εσωτερικό-εξωτερικό), την άσκηση πρόσθετων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, την τοκογλυφία κλπ. Σε τυπικό όμως χαρακτηριστικό γνώρισμα των αντιδράσεων θα αναδειχθούν η διαφθορά και οι καταχρήσεις.

Οι καταχρήσεις αποτελούν μόνιμο φαινόμενο της συμπεριφοράς των κρατικών υπαλλήλων την περίοδο που εξετάζουμε. Τα χρόνια όμως της κρίσης παρατηρείται μια έξαρση, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί μόνο στη βάση της χειροτέρευσης της οικονομικής τους κατάστασης. Εξετάζοντας προηγουμένως την «ένδεια του λαού», διαπιστώσαμε ότι οι υπερβολικές απαιτήσεις των κρατικών υπαλλήλων, οι παραεισπράξεις, οι εκβιασμοί, οι έκτακτοι φόροι κλπ. επιβάρυναν επιπρόσθετα το αγροτικό εισόδημα, χωρίς αυτοί οι πόροι να εισέρχονται στο δημόσιο ταμείο. Οι καταχρήσεις επομένως, στο βαθμό που δεν αποτελούν μια σποραδική εκδήλωση που έχει σχέση μόνο με τις κορυφές της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας, αλλά διενεργούνται από το μέσο κρατικό υπάλληλο, σε μεγάλη έκταση, εξελίσσονται σε ένα μηχανισμό αναδιανομής, και μάλιστα αυθαίρετης, βίαιης, του κοινωνικού προϊόντος υπέρ εκείνων των στρωμάτων που ασκούν κρατική εξουσία. Οι πόροι δε που αναδιανέμονται κατ' αυτό τον τρόπο φαίνεται να μην είναι καθόλου ευκαταφρόνητοι, αφού η κοινή γνώμη της εποχής συχνά και με κάθε ευκαιρία υποδείκνυε τη διέξοδο από τη δημοσιονομική κρίση και την εξεύρεση χρημάτων με τον περιορισμό των καταχρήσεων¹⁴⁰.

Το επόμενο παράθεμα από τη σοβαρότερη εφημερίδα της εποχής, τον *Αιών*, εξηγεί τις αιτίες και αναλύει το μηχανισμό της διαφθοράς της οποίας οι μόνιμες ρίζες βρίσκονται στην απολυταρχική μορφή του κράτους.

«Τά μέλη τῆς διοικητικῆς μηχανῆς δέν εἶναι δυνατόν ἐντεῦθεν νά μὴν παρεκτραπῶσιν εἰς καταχρήσεις, ἐνῶ ἀφ' ἑνός ἡ ἀνακάλυψις τῶν κατα-

140. Βλ. *Αιών*, 9.4.1843.

χρήσεων, καί ἄφ' ἐτέρου ἢ τιμώρησις τούτων ὑπάρχει δυσκολωτάτη. Ὁ δωροδοκῶν δέν δύναται νά καταμηγύσῃ τήν δωροδοκίαν, ὡς τιμωρούμενος καί ὁ ἴδιος. Ἐάν ἄλλος καταμηγύσῃ, ὑπόκειται νά πάθῃ ὅταν ἡ πράξις δέν ἀποδειχθῇ, καί νά ἀποδειχθῇ καθίσταται ἀδύνατον ὡς ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τύπων. Ἐκτός τούτων συνήθως ὁ εἰς ὑπάλληλος δέν καταδιώκει τόν ἄλλον, εἴτε ἀπό αἰσθημα συμπαθείας, ὡς ἀνήκων εἰς τήν αὐτήν κλάσιν, εἴτε ἀπό φόβον μήν εὐρεθῇ καί ὁ ἴδιος εἰς ὁμοίας περιστάσεις, εἴτε ἀπό συστάσεις ἄλλων, τῶν ὁποίων φοβεῖται τήν δύναμιν καί ἐπιρροήν. Πρόσθετος, ὅτι δέν ὑποβάλλονται εἰς δίωξιν ὑπάλληλοι ἀνευ τῆς ἐγκρίσεως τῆς ἀρμοδίου Γραμματείας, τό ὅποῖον εἶναι σημαντικόν πρόσκομμα, ἐάν τά δικαστήρια ἤθελον ἐπιθυμήσει νά κάμωσι τό χρέος των, μ' ὅλον ὅτι καί ταῦτα, ὡς μετακινήτά, δέν δύνανται νά θεωρηθῶσιν ὀλοτελῶς ἀνεξάρτητα. Ἡ ἀτιμωρησία ἄρα ἐμψυχώνει τήν κατάχρησιν.»¹⁴¹

Απολυταρχικό κράτος επομένως και διαφθορά αποτελούν τις όψεις του ίδιου νομίσματος. Συνυπάρχουν και συνταυτίζονται ακριβώς διότι δεν επιτρέπουν τον έλεγχο. Όμως η κρίση του πρώτου πολλαπλασιάζει τα φαινόμενα διαφθοράς και έτσι αρχίζουν να αναπτύσσονται δύο αντίρροπες τάσεις στις σχέσεις κράτους-κοινωνίας. Μέσα από τις απολύσεις, τον κοινωνικό ξεπεσμό και την υλική πενία που προκαλεί η κρίση στους κρατικούς υπαλλήλους συντελείται μια αποδιάθρωση του κρατικού μηχανισμού, μια «επανένωση» ενός μέρους του κράτους με την κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται και το αντίθετο φαινόμενο. Η εντεινόμενη διαφθορά και οι αύξουσες καταχρήσεις εκ μέρους των κρατικών υπαλλήλων απομονώνουν την εξουσία ακόμη περισσότερο από τους πολίτες, διευκολύνουν και παρατείνουν το διαχωρισμό κράτους-κοινωνίας. Έτσι η πρακτική του κρατικού μηχανισμού, οι καταδιώξεις και η διαφθορά μεγαλώνουν ακόμη πιο πολύ την απόσταση των ιδιωτικών από τα συνολικά δημόσια συμφέροντα. Ο στοιχειώδης θετικός διαχωρισμός εξουσίας και κοινωνίας που χαρακτηρίζει την απολυταρχική μορφή κράτους μεταβάλλεται τώρα σε έναν αρνητικό εξωτερικό διαχωρισμό καταστρέφοντας και την ελάχιστη νομιμοποίηση και συναίνεση που απολάμβανε στο παρελθόν το καθεστώς, όπως άλλωστε απολαμβάνει εξ ορισμού κάθε μορφή κράτους ως ιδεατός εκφραστής των συλλογικών συμφερόντων.

141. Βλ. «Κατάσταση Αθηνών και Ελλάδος», στον *Αίωνα*, 4.2.1842.

Υλική φτώχεια και κοινωνικός ξεπεσμός θα αναδειχθούν επομένως ως τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνικής κατάστασης της δημοσιούπαλληλίας. Η σημασία τους θα είναι, βέβαια, πολύ ευρύτερη από την αντίστοιχη κατάσταση των άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Και τούτο διότι η δημοσιούπαλληλία ενσάρκωνε το κράτος και το απολυταρχικό καθεστώς. Κρίση της δημοσιούπαλληλίας ήταν και κρίση του κράτους. Κοινωνικός ξεπεσμός των υπαλλήλων σήμαινε και ξεπεσμό του κύρους του απόλυτου άρχοντα. Τέλος, αντίσταση κατά της κρίσης μεταφραζόταν σε αντίσταση κατά του κράτους και μάλιστα από ένα στρώμα που προηγουμένως αποτελούσε αναπόσπαστο υλικό, ηθικό και ιδεολογικό τμήμα του. Με τις απολύσεις των δημόσιων υπαλλήλων η κυβέρνηση θα δημιουργήσει πολλούς εχθρούς, επισήμαιναν εύστοχα διάφοροι σύγχρονοι παρατηρητές¹⁴².

Κάτω από τις συνθήκες της καθολικής κρίσης που αγκάλιαζε όλα τα στρώματα της κοινωνίας και με ιδιαίτερη σφοδρότητα εκείνα που αποτελούσαν τμήματα του κρατικού μηχανισμού, γίνεται κατανοητή και εξηγήσιμη η μορφή και η ένταση που έλαβε η κοινωνική διαμαρτυρία και αντίσταση. Εκτός από τους τοκογλύφους και ένα πολύ λεπτό στρώμα ανώτατων κρατικών λειτουργών με εισοδήματα και από άλλες πηγές, ως αποδέκτες της οικονομικής κρίσης εμφανίζονται όλες οι υπόλοιπες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας: κτηματίες, καλλιεργητές, έμποροι, εργάτες, δημόσιοι υπάλληλοι και ιδίως στρατιωτικοί¹⁴³ κ.ά. Η συρροή όλων αυτών των κοινωνικών ρευμάτων και συμφερόντων σε ένα χείμαρρο προκάλεσε το μοναδικό ξέσπασμα της συνταγματικής επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου, που σηματοδότησε το κορυφαίο γεγονός αντίστασης στην επιδείνωση της οικονομικής συγκυρίας.

Σε όλη αυτή την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, τέτοια φαινόμενα δεν θα επαναληφθούν. Ξεσηκωμοί και ανταρσίες, σε συσχετισμό πάντα με μια τοπική ή ειδική κρίση, θα είναι ένα συχνά επαναλαμ-

142. Βλ. *Αιών*, 30.5.1843.

143. Εάν είναι αληθινός ο αριθμός των απολυθέντων στρατιωτικών που αναφέραμε πιο πάνω, τότε η ανησυχία των στρατιωτικών για το μέλλον τους πρέπει να αποτέλεσε έναν από τους πιο αποφασιστικούς παράγοντες που οδήγησαν στην εξέγερση του στρατού.